

Наддніпрянська
Україна

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ
ПОДІЇ • ПОСТАТІ

X
ВИПУСК
2012

КУЛЬТУРНЕ Й ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК 655. 59 (477) «18 / 19»: 352. 075

О. А. Макієнко

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Розглядаються причини та умови розвитку видавничої діяльності земських установ в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., аналізуються її організація та основні напрями, охарактеризовано різні зразки видавничої продукції земств.

Ключові слова: земства, видавнича діяльність, видавнича продукція, земські видання, земська періодика.

Рассматриваются причины и условия развития издательской деятельности земских учреждений в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ в., анализируются ее организация и основные направления, охарактеризованы различные образцы издательской продукции земств.

Ключевые слова: земства, издательская деятельность, издательская продукция, земские издания, земская периодика.

The author examine reasons and conditions of development the publishing activities zemstvo's institutions in Ukraine in second half of ХІХ – beginning of ХХ centuries, analyse its organization and principal directions, characterize different models of zemstvo's publishing production.

Key words: zemstvos, publishing activities, publishing production, zemstvo's editions, zemstvo's periodicals.

Важливе значення для поступального розвитку українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мала діяльність органів земського самоврядування. Вона надала потужного імпульсу мо-

дернізаційним процесам у культурно-господарському житті України, сприяла пробудженню місцевого громадського життя. Земські установи, об'єднавши чимало визначних українських діячів, перетворилися на важливі осередки суспільно-політичного руху.

Непересічну роль у розбудові системи земського самоврядування на території України, зростанні ефективності культурно-господарської діяльності земств відіграла їх видавнича діяльність. Вона розглядалася земцями як невід'ємний атрибут гласності, відкритості, прозорості роботи земських установ. Виготовлення й розповсюдження земствами друкованої продукції забезпечувало існування важливого каналу соціальної комунікації, ставало засобом формування позитивного іміджу земських установ в очах населення, його мобілізації для вирішення актуальних питань облаштування місцевого життя й, зрештою, слугувало вирішенню широких просвітницьких завдань земського самоврядування. Наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на спроби адміністративної влади стримувати видавничу активність земств цензурними обмеженнями, земська друкована продукція міцно закріпила свою першість серед провінційних видань на території України.

Традиційний інтерес українських дослідників до історії земського самоврядування досі фактично оминав таку важливу ділянку земської діяльності, як видавнича справа. Обмежуючись поверховою характеристикою різних видів земських видань, учені-земствознавці найчастіше демонстрували досить поверхові уявлення про сутність земської видавничої діяльності. Свідченням цього слугували їх намагання штучно обмежити сферу видавничої діяльності земств випуском «книг для народу», а в окремих випадках – взагалі самих лише періодичних видань [26]. Інколи трапляються не зовсім коректні оцінки значення різних земських видань для розвитку духовно-культурного життя українських регіонів [11]. Приємним винятком є змістовна розвідка вінницької дослідниці Т.Р. Соломонової, у якій здійснено повноцінну характеристику видавничої діяльності Подільського губернського земства в 1904–1920 рр. [24]. По суті, найважливіші досягнення вітчизняної історіографії земського видавництва містяться переважно в дослідженнях, що вивчають пресу [5, 16, 27, 28, 30]. Вивчення історії земської преси в регіональному вимірі – основний напрям студіювання видавничої діяльності земств в Україні на сучасному етапі.

У межах даної статті здійснюється спроба висвітлення передумов та обставин розвитку видавничої діяльності земських установ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., розкриття її організаційного підґрунтя та провідних напрямів, а також характеристики різних зразків видавничої продукції місцевих земств.

Видавничу діяльність земських установ необхідно розглядати в широкому контексті видавничої справи в земствах, орієнтованої на підготовку, виготовлення й розповсюдження земствами видавничої продукції. У цьому сенсі під земською видавничою діяльністю слід розуміти сукупність організаційно-виробничих і творчих заходів земських установ, спрямованих на підготовку та випуск у світ власної видавничої продукції.

У першу чергу земська видавнича діяльність спрямовувалася на обслуговування потреб функціонування системи органів земського самоврядування, реалізуючи інформаційну політику кожного конкретного земства. Тож основний масив земських видань було представлено публікаціями земської документації – матеріалів земського діловодства й статистики, різних довідково-інформаційних праць тощо.

Саме цей величезний документальний комплекс, ставши доступним для дослідників завдяки впровадженню земцями принципам гласності й відкритості земської діяльності, уже в другій половині XIX – на початку XX ст. перетворився на основу джерельної бази земствознавчих студій. За влучною оцінкою одного з перших історіографів земства Д. Мордовця, «земська література – це хроніка земського життя та діяльності, це – внутрішня історія Росії [...], яка без прикрас, без упередженої думки викриває побутове, економічне й розумове життя не лише провінційних центрів, але й життя найбільш глухих куточків руської землі, трудове життя народу, його економічні, продовольчі, платіжні, санітарні й освітні засоби...» [17, с. 5].

Законодавство не вимагало від земських установ обов'язкової публікації їх внутрішньої документації. Однак уже в другій половині 1860-х рр. на перших сесіях земських зібрань ухвалюються рішення щодо оприлюднення відомостей про роботу земських установ через засоби масової інформації [21, с. 12; 22, с. 14; 23, с. 94]. Подібні рішення диктувалися передусім бажанням земських діячів донести населенню свою громадянську позицію щодо розв'язання злободенних питань життя регіонів. Невдалі спроби скористатися послугами місцевої офіційної періодици для повноцінного висвітлення земської праці остаточно переконали земців у необхідності започаткування власної видавничої діяльності.

Починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст. і до 1917 р. усі губернські й більшість повітових земств на території України регулярно публікували журнали засідань земських зібрань, різних з'їздів і нарад, звіти та доповіді земських управ, інших земських установ (лікарень, притулків, училищ, кас дрібного кредиту, дослідних станцій, музеїв, бібліотек та ін.), кошторисну документацію, різноманітні статистичні довідники тощо. Як правило, підготовкою їх до друку займалися спів-

робітники канцелярій та інших службових підрозділів (відділень, столів, бюро) земських управ – секретарі, бухгалтери, статистики, діловоди, рахівники, писарі, коректори та ін. Інколи для реалізації особливо важливих видавничих проєктів (наприклад, підготовки й видання ювілейних довідково-інформаційних праць) земствами запрошувалися сторонні фахівці з відповідної галузі.

Домінуюче місце в комплексі земських видань традиційно займали публікації протокольної, звітно-довідної та кошторисної документації – основних видів управлінських документів, які визначали організацію та зміст земської діяльності. Саме ці документи найбільш рельєфно відображали ритм земського життя, ставали барометром для вимірювання щонайменших коливань у соціально-політичній атмосфері земства. Щороку підготовлені земськими управами звіти й доповіді про стан і перспективи розвитку галузей земського господарства разом із проєктом річного кошторису представлялися на розгляд земських зібрань чергових (а за потреби – й позачергових) сесій. Після їх завершення земські управи друкували як журнали (протоколи, стенограми) засідань земських зібрань, так і супутні діловодні документи у формі зведених збірників матеріалів земських зібрань, які таким чином перетворювалися на продовжувані видання.

Нерідко різні види діловодної документації (журнали, стенограми, звіти, доповіді, кошториси) виходили в світ окремими виданнями. Загалом, урахувуючи відносну самостійність окремих земств у процесі організації управлінської діяльності, можна зрозуміти наявність надзвичайного розмаїття варіацій форм та способів ведення земської документації, а отже – і її офіційних видань. У земському середовищі з часом зміцнювалася думка про необхідність уніфікації різних зразків друкованих видань земств [10, с. 71–74; 2, т. 4, с. 6]. Однак за часи існування земського самоврядування певної стандартизації вдалося досягнути під впливом урядових приписів лише у веденні кошторисної документації.

Загальний наклад видань документів земського діловодства не відзначався великою чисельністю. Міністерство внутрішніх справ, протидіючи широкому розповсюдженню друкованої продукції земств, вже у другій половині 1860-х рр. запровадило лімітування примірників земських видань за ознакою чисельності діячів конкретного земства. Тож визначення їх граничної кількості, а разом з тим і нагляд за їх змістовним наповненням було покладено на місцевого губернатора [20, с. 66, 223–224].

Не меншим розмаїттям характеризувалися статистичні видання земств, у яких статистики оприлюднювали результати досліджень різних галузей місцевого життя. Далеко не повний перелік земсько-статистичних публікацій на території України, наведений у бібліо-

графічному покажчику В. Григор'єва, складається з 1116 позицій [4]. Зусиллями лише статистичного бюро Полтавського губернського земства з 1881 до 1916 р. вийшло друком 51 найменування видань у 430 окремих томах, не враховуючи статистичних публікацій у періодичній пресі [25]. Статистичні видання земств за змістом і формою можна умовно поділити на три групи: 1) видання основної статистики, 2) видання поточної статистики, 3) публікації монографічних досліджень статистиків із різних питань.

До першої групи належали передусім матеріали подвірних переписів і матеріали майнової оцінки, що видавалися у вигляді серій збірників щодо окремих губерній. Аналіз статистичних даних дозволив їх упорядникам відтворити широку панораму культурно-господарського життя регіонів України. Видання другої групи – щомісячні, щоквартальні та щорічні огляди галузей земського господарства – вміщували статистичні дані оперативного характеру. Зрештою, остання група охоплювала наукові праці статистиків, підготовлені за підсумками спеціальних досліджень різних напрямів земської діяльності. Їх проблематика – вивчення природно-географічних умов окремих регіонів, складу й руху народонаселення, його фізичного здоров'я, рівня освіченості, форм та напрямів господарської діяльності тощо – орієнтувалася на вирішення актуальних для земства питань місцевого життя [13, с. 129–130]. Отже, статистичні праці земств стали яскравою сторінкою в розвитку краєзнавчих студій в Україні.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в окремих земствах України вдалося реалізувати проекти узагальнюючих довідково-інформаційних видань – систематичних зводів постанов земських зібрань, земських календарів, а також нарисів історії земської діяльності. Так, починаючи з 80-х рр. XIX ст. наслідком кодифікації результатів земського нормотворення стала публікація зводів постанов зібрань шести губернських і двох десятків повітових земств на території України [15, с. 119].

Їх підготовка вимагала опрацювання величезних обсягів земської документації у друкованій і рукописній формах, яка концентрувалася в архівах і бібліотеках земських установ. У більшості випадків роботу над зводами постанов здійснювали відповідальні співробітники земських управ, інколи – земські гласні за дорученням губернських і повітових зібрань. З початку XX ст. послуги з упорядкування зводів постанов земських зібрань починають надавати земствам спеціалізовані комерційні установи. Значну активність в українських губерніях проявляли співробітники «Бюро по составлению «Сборников постановлений губернских и уездных земств» відомого російського журналіста, перекладача і видавця В. Маноцькова. Зокрема, їх зусиллями було підготовлено зразковий для видань подібного типу збірник по-

станов Бердянського повітового земського зібрання з 1866 до 1908 р. (1910) – компендіум знань з історії Бердянського повітового земства [19, с. I–III].

Загалом більшість упорядників намагалися надати зводам постанов характеру «матеріалів» з історії конкретного земства. Тому крім текстів постанов у них наводилися основні положення відповідних доповідей, резюме земських дебатів, а інколи й інформація про ступінь їх виконання. Відсутність координації зусиль окремих земств при підготовці подібних довідково-інформаційних видань заважала уніфікації підходів до визначення їх структури й змісту. Це створювало додаткові перешкоди при спробах порівняння здобутків практичної діяльності різних земств навіть у межах однієї губернії.

Довідково-інформаційні функції також виконували земські календарі, започатковані окремими губернськими і повітовими земствами в Україні. Маючи багато спільного з формального боку із традиційними пам'ятними книжками, які готувалися губернськими статистичними комітетами, вони акцентували увагу передусім на результатах земської роботи. Вдалим зразком подібного типу видань можна вважати щорічник-довідник Слов'яносербського повітового земства на 1914 р., у трьох відділах якого вміщувалися найважливіші нормативні документи земства, статистичні дані про становище різних сфер земського господарства, історичні нариси діяльності земства за галузевою ознакою, різноманітний довідковий матеріал (таблиці, діаграми, картограми та ін.) [7, с. I–XI].

Відзначення ювілейних дат в історії земського самоврядування сприяло підготовці багатьма земствами науково-популярних видань, у яких підводилися підсумки різнопланової діяльності земських установ у регіонах України. Їх формат коливався в досить широкому діапазоні – від невеликих брошур для популяризації успіхів земства до багатотомних історичних праць, розрахованих здебільшого на коло спеціалістів у земській справі.

Серед останніх варто відзначити видані коштом земства «Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства» (1904–1906) у трьох випусках та перший випуск «Истории Полтавского земства» (1914). Обидва видання готувалися спеціально запрошеними фахівцями, які отримали повний доступ до цінних документальних зібрань відповідних земств [8, с. I–II; 9, с. I–III]. Незавершена через обставини воєнного часу фундаментальна праця «История Полтавского земства», над укладанням якої працював відомий український статистик, економіст і соціолог Ф. Щербина, у перспективі могла б претендувати на статус кращого зразка дослідження регіональної історії земства в імперській Росії.

Рівень впливу земських видань, які відображали управлінську діяльність земств, на духовне життя місцевого населення не слід у жодному разі перебільшувати. Через обмеженість накладу й сфери розповсюдження, а також свій здебільшого спеціалізований характер вони не могли серйозно вплинути на формування «відповідної духовної атмосфери», якогось специфічного «інформаційного середовища», здатного суттєво змінити суспільні настрої і очікування в регіонах [11, с. 86, 99]. Утім беззаперечно залишається їх важлива роль у зростанні ефективності функціонування управлінського апарату земств, налагодженні інформаційних зв'язків у земському середовищі.

Більш значущими для розвитку духовно-культурного життя місцевого населення були видавничі заходи земств у межах їх просвітницької діяльності. Земство як громадський інститут у своїй роботі переслідувало широкі культурно-просвітницькі завдання, спрямовані на модернізацію різних сфер життя місцевого населення (у першу чергу селянства). Долаючи стереотипи традиційного життєвого укладу сільських мешканців, земські діячі намагалися раціоналізувати їх поведінкові моделі, надати імпульс для формування нових ціннісних орієнтирів (зокрема, пріоритетів освіченості над практичною досвідченістю).

Головним способом досягнення цього стала послідовна просвітницька робота на селі, здійснювана представниками численного корпусу земських службовців – вчителями, лікарями, агрономами, ветеринарами, страховими агентами та ін. Вони займалися розповсюдженням у середовищі селян сучасних агротехнічних і ветеринарних знань, розширенням їх уявлень про безпеку життя та праці, прищепленням цінностей санітарно-гігієнічної культури тощо. Поширення на селі опублікованих за кошти земств видань популярного типу (зокрема, видань «метеликів»), присвячених різним питанням повсякденного буття сільських мешканців, виявилось досить ефективним засобом адаптації селян до нових культурно-господарських реалій кінця XIX – початку XX ст.

Окремі земства стимулювали підготовку подібних видань призначенням їх авторам на конкурсній основі спеціальних грошових премій. Щоправда, ініціатива земських установ у цьому напрямі штучно обмежувалася адміністративними приписами із заборонаю на публікацію творів, не включених до каталогів народних бібліотек, які схвалило Міністерство народної освіти [2, т. 1, с. 560].

Видання «книг для народу» особливо активно практикувалося земствами України в добу революційних перетворень 1917–1919 рр., коли були остаточно скасовані цензурні обмеження царської доби. Земства вперше змогли безперешкодно постачати навчально-

методичну, художню й довідкову літературу до шкіл, бібліотек, клубів та інших культурно-освітніх закладів. Упродовж 1917–1918 рр. в умовах активізації видавничої діяльності земств для координації роботи в галузі підготовки, виготовлення й розповсюдження друкованої продукції в деяких земських управах були створені видавничі відділи (або підвідділи) з окремим штатом працівників [24, с. 52–53]. Таким чином, земства фактично перебрали на себе функції державних установ у сфері забезпечення необхідною літературою місцевих культурно-освітніх закладів.

У масиві видавничої продукції земств особливе місце належало земській періодиці. Форма періодичного видання дозволяла суміщати на його сторінках і офіційну документацію земств, і наукові розвідки, і публіцистику, і рекламні матеріали. Більш масові, доступні, краще розповсюджені порівняно з іншою друкованою продукцією земств, періодичні видання мали потенційно більший вплив на формування громадянської свідомості населення, його культурне виховання.

У своєму розвитку земська періодика в Україні пройшла складний і тривалий шлях – від поодиноких земських збірників, започаткованих окремими губернськими земствами наприкінці 60-х рр. XIX ст., до системи загальних і спеціалізованих земських періодичних видань (журналів, газет, бюлетенів), що видавалися більшістю губернських і повітових земств на початку XX ст.

Серед найдавніших за часом заснування і найдовших за тривалістю видання були земські часописи довідково-інформаційного типу в Херсонській та Чернігівській губерніях – «Сборник Херсонского земства» (1868–1906) та «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1915), у яких вміщувалися здебільшого урядові розпорядження, земська діловодна документація, статистичні матеріали, оголошення, рідше – наукові статті й повідомлення і практично повністю відсутньою була публіцистика. Їх програми, затверджені міністром внутрішніх справ, стали своєрідним еталоном для інших видань подібного типу в Російській імперії [3, 12]. Зрозуміло, що в умовах жорсткого адміністративного пресингу земств будь-які намагання земських діячів перенести обговорення злободенних питань повсякденного життя на шпальти земської періодики були завчасно приречені на невдачу.

Більш популярне спрямування й універсальний зміст мали земські часописи, що видавалися губернськими земствами в Полтавській, Таврійській та Катеринославській губерніях – «Земский обзор» (1883–1885), «Вестник Таврического земства» (1903–1908), «Вестник Екатеринославского земства» (1903–1905). За їх зразком аналогічні видання започатковувалися повітовими земствами в Ананьєві, Бал-

ті, Луганську, Могильові-Подільському, Одесі, Олександрії, Херсоні тощо.

Стрімкому поширенню земської періодики значно посприяла лібералізація цензурного режиму в умовах революційних подій 1905–1907 рр. Для ведення редакційних справ земських часописів при земських управах починають створюватися окремі підрозділи, які функціонують під загальним наглядом відповідальних редакторів – голів земських управ.

Загалом же до 1917 р. започатковані земствами періодичні видання в більшості випадків набували спеціалізованого характеру, орієнтуючись на професійні інтереси відповідних земських фахівців («Сельскохозяйственная хроника», «Врачебно-санитарная хроника», «Ветеринарная хроника», «Кооперативный листок», «Метеорологический бюллетень», «Педагогический журнал» та ін.). Їх підготовкою до друку займалися співробітники профільних підрозділів земських управ.

На початку ХХ ст. губернські й повітові земства України долучилися до видання газетної періодики. Форма та зміст земських газет відображали тенденцію до популяризації земських періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання [29, с. 1164–1165]. Особливо помітно подібна тенденція простежується в земських газетах 1917–1919 рр. Серед них – «Киевская земская газета» («Народна справа»), «Екатеринославская земская газета» («Народная жизнь», «Шлях»), «Черниговская земская газета», «Волынские народные известия» («Свободное слово»), «Народное дело» (Харків), «Рідний край» (Гадяч), «Трудовой союз» (Бахмут), «Голос народа» (Куп'янськ), «Народне життя» (Богодухів), «Народна думка» (Прилуки) та ін.

За орієнтовними підрахунками, у революційну добу земствами України видавалося більше півсотні найменувань газет і журналів. Отже, поступово земська періодика перетворилася на важливий фактор громадського життя в регіонах України.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на розвиток земської видавничої справи спрямовувалися значні фінансові ресурси, що сприяло швидкому зростанню кількісних та якісних показників друкованої продукції земств. На етапі становлення земського самоврядування в українських губерніях замовлення земських установ розміщувалися здебільшого в друкарнях місцевих адміністративних установ (передусім губернських правлінь). Однак стрімке зростання конкуренції у видавничій сфері підірвало їх монопольне становище на ринку провінційного книгодрукування. Більшість земств надала перевагу співпраці з приватними друкарнями, здатними більш оперативно та якісно виконувати земські замовлення [18, с. 272–273].

Подібна переорієнтація пояснювалася також намаганням позбутися надмірної адміністративної опіки над видавничою діяльністю земських установ. Напередодні Першої світової війни загальні витрати окремих земств на друкарські роботи сягали 40 тис. крб [6, с. 149–150].

Низка земств в українських губерніях, прагнучи самодостатності у видавничій справі, реалізували проекти створення власних земських друкарень (Чернігів (1870), Старобельськ (1877), Катеринослав (1897), Сімферополь (1903), Житомир і Київ (1917) тощо). Провідне місце в асортименті їх видавничої продукції займали саме земські видання [2, т. 1, с. 566]. Малоприбуткові в комерційному відношенні, земські друкарні все ж посприяли, з одного боку, задоволенню потреб інформаційного забезпечення земської діяльності, а з іншого – удосконаленню книжкової продукції для сільських мешканців.

Практика друкування земством значних масивів документації створила принципово нові умови для її розповсюдження, а звідси – визначила досить високий рівень збереженості земських видань у складі фондів архівів, бібліотек і музеїв. За межами України видання місцевих земств найповніше представлено у фондах Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, куди вони потрапили у складі земської колекції Вільного економічного товариства (близько 500 тис. од. зб.) [1, с. 9].

В Україні друковану спадщину земств передусім репрезентують «земські відділи» науково-довідкових бібліотек державних архівів України, у яких упродовж 1920-х рр. було сконцентровано залишки земських архівів і бібліотек [14, с. 52]. Найбільше зібрання видавничої продукції земств зосереджено в бібліотеці Державного архіву Херсонської області (понад 3 тис. од. зб.). Значні за розміром колекції земських видань також містяться у фондах Державної наукової архівної бібліотеки в Києві (понад 1,5 тис. од. зб.) й науково-довідкових бібліотек державних архівів Автономної Республіки Крим, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Сумської, Чернігівської областей.

Втім через низький рівень організації бібліотечної роботи в архівах (неупорядкованість фондів, недосконалість (або відсутність) довідкового апарату) умови доступу до більшості з них залишаються незадовільними. Тож обсяг і зміст цих колекцій досі є маловідомими для спеціалістів. Не відзначається повнотою й наявна бібліографічна інформація про комплекси земських видань у фондах державних бібліотек України, а також бібліотек інших наукових, навчальних і культурно-просвітницьких установ. Отже, на часі створення узагальнюючих бібліографічних показників земських видань, що мають

раціоналізувати роботу дослідників історії земського самоврядування в Україні.

Таким чином, видавнича діяльність земських установ стала яскравим явищем у розвитку провінційного книговидання в Україні. Наполегливі зусилля земств щодо організаційно-виробничого й фінансового забезпечення видавничої справи мали результатом значне зростання ефективності земського управління, популяризацію здобутків земської діяльності, забезпечили суттєвий прогрес у здійсненні просвітницьких заходів серед сільського населення. Сформований внаслідок активної видавничої діяльності комплекс земських видань становить невід'ємну частину джерельної бази вивчення регіональної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Абрамов В. Ф.* Российское земство: экономика, финансы и культура / В. Ф. Абрамов. – М., 1996.
2. *Веселовский Б. Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1909–1911.
3. *Гапієнко А.* Историко-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 97–101.
4. *Григорьев В. Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г.: в 2 вып. / В. Н. Григорьев. – М., 1926–1927.
5. *Гуз А.* Становлення земської преси України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Гуз // Історія в шк. – 2002. – № 11 / 12. – С. 1–6.
6. Доклад ревизионной комиссии Волынскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914.
7. Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год. – Луганск, 1914.
8. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы. – Вып. I. – Херсон, 1904.
9. История Полтавского земства / сост. Ф. А. Щербина. – Вып. I. Дореформенный период и введение земских учреждений. – Полтава, 1914.
10. *Клевезаль Е. Р.* К вопросу об упорядочении земских изданий / Е. Р. Клевезаль // Саратов. земск. неделя. – 1904. – № 1. – С. 67–74.
11. *Кузовова Н. М.* Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя / Н. М. Кузовова // Наук. зап. / Херсон. краєзнавч. музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
12. *Макиєнко О. А.* Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906)» / О. А. Макиєнко // Пробл. історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 19.
13. *Макиєнко О. А.* Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земських установах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. А. Макиєнко // Іст. архів. Наук. студії. – Миколаїв, 2011. – Вип. 6. – С. 125–131.
14. *Макиєнко О. А.* Колекції земських видань у бібліотечних зібраннях державних архівів України: походження, склад, історична доля / О. А. Ма-

кієнко // Гуржіївські іст. читання: зб. наук. праць. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 51–54.

15. *Макієнко О. А.* Протокольна документація земських установ в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): проблеми джерелознавчого дослідження / О. А. Макієнко // Іст. архів. Наук. студії. – Миколаїв, 2011. – Вип. 7. – С. 116–124.

16. *Мілясевич І. В.* Роль Волинського земства у формуванні системи місцевих періодичних видань на початку XX століття / І. В. Мілясевич // Актуальні пробл. вітчизн. та всесвітн. історії: наук. зап. Рівненськ. держ. гуманітарн. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 33–40.

17. *Мордовцев Д. Л.* Десятилетіє русского земства. 1865–1875 / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1877.

18. *Подолька Н. С.* Видавнича діяльність земств 1861–1917 рр. (на матеріалах Сумського краю) / Н. С. Подолька // Слобожанське культурне надбання: зб. ст. учених з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2009. – Вип. 2. – С. 270–274.

19. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. – Т. 1. – М., 1910.

20. Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – Т. 1. – СПб., 1872.

21. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Т. 1. – Х., 1883.

22. Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. – Сумы, 1895.

23. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Т. 1. – Екатеринослав, 1914.

24. *Соломонова Т. Р.* Видавнича діяльність Подільського земства 1904–1920 рр. / Т. Р. Соломонова // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 51–54.

25. Список изданий статистического бюро Полтавского губернского земства (1881–1916). – Полтава, [1917].

26. *Стецюк В. Б.* Видавнича діяльність земств Поділля (1907–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 7. – С. 357–366.

27. *Стецюк В. Б.* Періодичні видання Подільського губернського земства (1907–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 12. – С. 387–397.

28. *Стрельбицька Н.* До історії періодики органів самоврядування Правобережної України і Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Стрельбицька // Укр. періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. Дев'ятої всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. – Львів, 2005. – С. 245–251.

29. *Фроммет Б.* О задачах ведения земского журнала-газеты / Б. Фроммет // Земск. дело. – 1915. – № 21. – С. 1163–1166.

30. *Школьна О.* Періодичні видання земських установ Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Школьна. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <http://vuzlib.com/content/view/1526/43>. – Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 15.11.2011